

Małgorzata Karkocha

Dzwony kościelne utracone w czasie II wojny światowej z terenu diecezji kieleckiej : przyczynek do zagadnienia

Przegląd Nauk Historycznych 13/2, 93-117

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MAŁGORZATA KARKOCHA
UNIwersytet Łódzki*

Dzwony kościelne utracone w czasie II wojny światowej z terenu diecezji kieleckiej. Przyczynek do zagadnienia

Niniejsze studium ma na celu omówienie strat, jakich doznała diecezja kielecka w odniesieniu do dzwonów sakralnych w czasie II wojny światowej. Zagadnienie to nie doczekało się, jak dotąd, wyczerpującego omówienia w literaturze przedmiotu. Pewne informacje na ten temat odnaleźć można w monografiach poszczególnych parafii i kościołów, dziejach miejscowości, biografiach osób duchownych i przewodnikach krajoznawczych. Nieliczne wzmianki o utraconych dzwonach pojawiają się także w ogólnopolskich opracowaniach syntetycznych¹ i monografiach².

Nadmieńmy w tym miejscu, że analogiczne badania, dotyczące innych diecezji, zaowocowały wydaniem w 2000 r. katalogu dzwonów kościelnych zagrabionych przez okupacyjne władze niemieckie z terenu dawnych województw krakowskiego i rzeszowskiego³. Sześć lat później opublikowany został rejestr zabytkowych dzwonów utraconych z województwa poznańskiego, a w 2008 r. także z województwa śląskiego⁴. Należy mieć nadzieję, że z czasem po-

* Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Nowożytnej.

¹ Por. np. K. Gierdzielewski, *Zarys dziejów odlewnictwa polskiego*, Stalinogród (Katowice) 1954.

² Np. E. Wróblewska, *Ludwisarnie Benningków, Wittwercków i Anthonych: studium z dziejów gdańskiego cechu odlewniczego*, Warszawa 1999.

³ *Straty wojenne. Zabytkowe dzwony utracone w latach 1939–1945 w granicach Polski po 1945*, t. I (*Województwo krakowskie i rzeszowskie*), oprac. J. Gołoś, A. Kasprzak-Miler, „Polskie Dziedzictwo Kulturalne”, Seria A, „Straty Kultury Polskiej”, Poznań 2000.

⁴ *Straty wojenne. Zabytkowe dzwony utracone w latach 1939–1945 w granicach Polski po 1945 roku (z wyłączeniem ziem należących przed 1939 rokiem do Rzeszy Niemieckiej)*, t. II (*Województwo poznańskie*), oprac. T. Łuczak, „Polskie

wstaną podobne opracowania dla pozostałych obszarów naszego kraju, co pozwoli uzyskać rzeczywisty obraz strat poniesionych przez świątynie katolickie w omawianym zakresie.

Podstawę źródłową rozważań stanowią materiały gromadzone w kieleckim Archiwum Diecezjalnym. W pierwszej kolejności wykorzystano sprawozdania o zarekwirowanych dzwonach, nadsyłane przez administratorów poszczególnych parafii już po zakończeniu wojny, w latach 1947–1948⁵. Bardzo przydatna okazała się również ankieta dotycząca strat materialnych i osobowych, przeprowadzona przez władze diecezjalne w 1948 r.⁶ W punkcie V (*Środki kultu*) tego kwestionariusza znalazła się bowiem informacja o dzwonach zniszczonych wskutek bezpośrednich działań wojennych oraz wywiezionych przez Niemców. Sporządzony na podstawie tych źródeł wykaz strat (por. aneks 1) może być jednak niekompletny. Sprawozdania o dzwonach i ankiety nadesłano ogółem z terenu 97 parafii, podczas gdy diecezja kielecka liczyła ich po wojnie 236⁷. Oczywiście pozostałe kościoły mogły nie doznać żadnych tego rodzaju szkód, nie jest to jednak pewne. Uzyskane dane należałoby potwierdzić przez weryfikację danych w terenie.

Zarządzenia okupacyjnych władz niemieckich w sprawie dzwonów kościelnych

4 sierpnia 1941 r. rząd Generalnej Guberni (Hauptabteilung Innere Verwaltung) wydał zarządzenie o rekwizycji dzwonów kościelnych, motywując je koniecznością wyęźnienia wszystkich sił w walce z bolszewizmem⁸. Wszelkie dzwony pod surowymi karami

Dziedzictwo Kulturalne”, Seria A, „Straty Kultury Polskiej”, Poznań 2006; t. III (*Województwo śląskie*), cz. 1 (*Diecezja katowicka wraz z częścią diecezji częstochowskiej*), oprac. P. Nadolski, Katowice 2008.

⁵ Archiwum Diecezjalne w Kielcach [dalej: ADK], Akta kurialne ogólne. Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie 1941–1947, sygn. OD-11/4 [dalej: Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie], k. 117–240. Zarządzenie w tej sprawie por. „Kielecki Przegląd Diecezjalny” 1947, R. XXXIII, nr 5–6, s. 131–132.

⁶ ADK, Akta kurialne ogólne. Ankieta w sprawie szkód wojennych w latach 1939–1945, sygn. OD-11/6 [dalej: Ankieta w sprawie szkód wojennych].

⁷ Por. np. *Katalog duchowieństwa i parafii diecezji kieleckiej za rok 1946*, Kielce 1946.

⁸ W okólniku tym czytamy: „Das Großdeutsche Reich ist zur entscheidenden Auseinandersetzung mit dem Bolschewismus angetreter. Im diesem Kampf steht Deutschland nicht allein. Aus allen europäischen Nationen sind Männer zu den Fahnen geeilt, um Seite an Seite mit der großdeutschen Armee das bolschewisti-

miały być na koszt parafii wymontowane i odesłane do punktów zbórnych wyznaczonych przez odpowiednie starostwa powiatowe⁹, skąd następnie wysyłano je kolejną do hut w głębi Rzeszy albo przetwarzano na sztaby w miejscowych odlewniach (np. słynnej odlewni Karola Schwabe w Białej koło Bielska). Termin zdawania dzwonów ustalono na dzień 1 września 1941 r., do 15 sierpnia zaś miały być przyjmowane uzasadnienia i dokumentami poparte apelacje w sprawie dzwonów o wyjątkowej wartości historycznej i artystycznej. Złożenie wniosku nie zwalniało jednak z obowiązku dostawy. Koszty zdjęcia i odstawienia instrumentów miały refundować władze rządowe po przedłożeniu im udokumentowanych rachunków. Parafie mogły też ubiegać się o wynagrodzenie za wartość metalu z oddawanych dzwonów¹⁰.

Powyższe rozporządzenie wywołało zaniepokojenie wśród duchowieństwa, które poczęło naciskać na kurię biskupią, by interweniowała w tej sprawie u władz niemieckich. Księża wskazywali przy tym na kilka istotnych okoliczności: zbyt krótki termin skła-

sche Rußland zu kämpfen, in der Erkenntnis, daß es sich hier nicht nur um einen Krieg zwischen zwei Völkern, sondern um die Errettung Europas vor der bolschewistischen Gefahr handelt. [...] Der Kampf erfordert die Mobilisierung aller Mittel, hierzu gehört auch die Schaffung einer starken Metallreserve. Auch die Kirchen des Generalgouvernements werden daher ersucht, die Kirchenglocken dem Reich zur schnellen und siegreichen Beendigung des Entscheidungskampfes zur Verfügung zu stellen, wobei hervorgehoben sei, daß auch alle nicht religiösen Zwecken dienenden Glocken erfaßt werden". („Wielka Rzesza Niemiecka przystąpiła do decydującej rozprawy z bolszewizmem. W tej walce Niemcy nie są odosobnione. Ze wszystkich narodów europejskich zaciągnęli się mężowie pod sztandary, aby przy boku armii wielkoniemieckiej walczyć przeciwko bolszewickiej Rosji, rozumiejąc, że nie chodzi tu tylko o wojnę pomiędzy dwoma narodami, lecz o zbawienie Europy od bolszewickiego niebezpieczeństwa. [...] Walka wymaga zmobilizowania wszystkich środków, obejmuje także stworzenie silnej rezerwy metali. Wzywamy zatem także Kościoły Generalnej Guberni, aby dzwony kościelne stawiały państwu niemieckiemu do dyspozycji celem szybkiego i zwycięskiego zakończenia decydującej walki, przy czym zaznacza się, że zajęte będą także dzwony służące celom pozareligijnym" – tłum. M.K.). Por. Regierung des Generalgouvernements Hauptabteilung Innere Verwaltung an das Römisch-katholische Ordinariat der Diözese, Krakau 4 VIII 1941, ADK, Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie, k. 1.

⁹ Na miejsce zbiórki dla powiatu kieleckiego wyznaczono podwórze starostwa powiatowego w Kielcach, a dla jędrzejowskiego – fabrykę gipsu w Jędrzejowie.

¹⁰ Por. Z. Fijałkowski, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983, s. 97; S. Banach, *Archidiecezja warszawska w latach 1939–1945. Zniszczenia obiektów sakralnych*, Dąbów–Łódź 2001, s. 128–129.

dania podań o ewentualne zwolnienie spod rekwizycji, nie dający możliwości zebrania potrzebnych materiałów; brak odpowiednich środków technicznych, jak również siły fachowo-roboczej potrzebnej do wymontowania dzwonów; wreszcie brak środków komunikacyjnych niezbędnych do odtransportowania instrumentów do wyznaczonych punktów¹¹.

W związku z tym rząd Generalnej Guberni, w okólniku z 18 sierpnia 1941 r., podał następujące informacje uzupełniające w przedmiocie rekwizycji dzwonów kościelnych. Termin dostarczenia dzwonów został odroczony do dnia 10 września. Władze niemieckie nadal domagały się, by wymontowania i dostarczenia dzwonów na miejsce przeznaczenia dokonywały same „gminy kościelne”. Gdyby warunki lokalne wymagały z jakichkolwiek względów interwencji specjalnej, należało zwrócić się bezpośrednio do odnośnego starosty powiatowego (Kreishauptmann – Stadthauptmann), który zleci demontaż wyspecjalizowanej ekipie. Parafie reklamujące w sprawie dzwonów o niezwyklej wartości historycznej czy artystycznej miały oczekiwać na decyzję kwalifikacyjną do dnia 10 września. Jeśli do tego terminu nie otrzymają odpowiedzi, zobowiązane są dzwony te również odstawić¹².

Książe metropolita krakowski abp Adam Stefan Sapieha (1867–1951), jak również administrator warszawski abp Stanisław Gall (1865–1942), zabiegali u władz okupacyjnych w Krakowie o pozostawienie w każdym kościele, poza zabytkowymi, po jednym dzwonie dla celów liturgicznych. Wskazywali też na trudności ze zdejmowaniem i dowozem dzwonów na koszt parafii¹³. W wyniku tych starań rząd Generalnej Guberni, pismem z dnia 28 sierpnia, zawiadomił metropolitę krakowskiego, że „gminy kościelne” nie dysponujące odpowiednimi środkami technicznymi i personelem mają prawo zwracać się do właściwych starostów powiatowych względnie miejskich o pomoc. Starostowie otrzymali instrukcje w tej sprawie. W przypadku, kiedy wymontowanie większych dzwonów łączyłoby się z uszkodzeniem wieży lub budynku ko-

¹¹ Kuria Diecezjalna w Kielcach do Przewielebnych Księża Proboszczów Diecezji Kieleckiej, Kielce 18 VIII 1941, ADK, Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie, k. 4.

¹² Kuria Diecezjalna w Kielcach do Przewielebnych Księża Proboszczów Diecezji Kieleckiej, Kielce 25 VIII 1941, *ibidem*, k. 7.

¹³ Z. Fijałkowski, *op. cit.*, s. 97–98; S. Banach, *op. cit.*, s. 130; R. Gryz, *Zniszczenia świątyń katolickich w Polsce pod okupacją niemiecką*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2007, nr 3 (74), s. 40.

ścielnego, władze zgadzają się na rozbitcie takowych i odstawienie w kawałkach. Należy jednak o tym uprzednio zawiadomić odpowiednich starostów. Prośba o pozostawienie choćby jednego dzwonu kościelnego w każdej parafii została odrzucona¹⁴. Identycznej treści pismo otrzymała również Kuria Biskupia w Kielcach¹⁵.

Rekwizycja dzwonów

W latach 1941–1943 (i w pojedynczych przypadkach w 1944 r.) Niemcy zarekwirowali ponad 160 dzwonów i sygnaturek kościelnych z terenu 80 parafii, w tym co najmniej 43 dzwony zabytkowe, odlane przed 1900 r.¹⁶ Straty byłyby znacznie większe, gdyby nie skuteczna akcja ukrywania i zakopywania instrumentów¹⁷. Najwięcej historycznych dzwonów, bo aż pięć, utraciła parafia Gnojno (pow. buski). Dzwony te pochodziły z lat 1559, 1631, 1711, 1745 i 1879. Cztery ostatnie okupant skonfiskował w odlewni Ludwika Felczyńskiego w Przemyślu, dokąd zostały odesłane na krótko przed wybuchem wojny, najstarszy zarekwirowano natomiast w Gnojnie w 1941 r. Mieszkańcy parafii starali się ocalić instrument z XVI w., zakopując go w ziemi. Oddano go dopiero wtedy, gdy Niemcy zagrozili aresztowaniem proboszcza oraz 20 innych osób¹⁸. Bolesnych strat w omawianym tu przedmiocie doznała tak-

¹⁴ Abp krakowski Adam S. Sapieha do biskupa kieleckiego Czesława Kaczmarka, Kraków 29 VIII, ADK, Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie, k. 45.

¹⁵ Kuria Diecezjalna w Kielcach do Przewielebnych Księży Proboszczów Diecezji Kieleckiej, Kielce 1 IX 1941, *ibidem*, k. 26.

¹⁶ Dla porównania: archidiecezja warszawska utraciła w tym czasie ponad 115 dzwonów z terenu 50 parafii, diecezja zaś krakowska blisko 300 (w tym co najmniej 40 zabytkowych, z XIV–XIX w.). Por. S. B a n a c h, *op. cit.*, s. 132–135; J.J. D r e ś c i k, *Dzwony utracone. Wykonawcy i warsztaty*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 1999, nr 4, s. 4.

¹⁷ W ten sposób ocalono od przetopienia ponad 10 zabytkowych dzwonów (m.in. z Chęcina, Chlewic, Kidowa, Korczyzna Starego, Mnichowa i Wiślicy). Dwa dalsze udało się uratować podstawiając za nie sygnaturkę i dzwonek strażacki, kilka innych – dzięki interwencji proboszczów u władz okupacyjnych. Por. ADK, Ankieta w sprawie szkód wojennych, k. 21v, 24, 56, 84, 87, 115v, 118, 143, 146, 158, 186, 189; *ibidem*, Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie, k. 160. O podobnych działaniach na terenie archidiecezji warszawskiej por. S. B a n a c h, *op. cit.*, s. 136–145.

¹⁸ ADK, Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie, k. 141; *ibidem*, Ankieta w sprawie szkód wojennych, k. 41v.

że parafia Wzdół (pow. kielecki), z której zagrabiono cztery dzwony z 1715 r. o łącznej wadze 300 kg¹⁹.

Najstarszym dzwonem utraconym przez diecezję podczas II wojny światowej był datowany na 1500 r.²⁰ dzwon z kościoła pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Książu Małym (pow. miechowski), zwolniony zresztą przez władze niemieckie od rekwizycji. Ważył on 219 kg i miał około 75 cm średnicy. W górnej części płaszczka widniał krzyż maltański i gotyckie litery „A.D.N.O.R.M.O. N.T. [lub E.] v.x.M.D”²¹. Nie sposób dziś niestety ustalić, co oznaczał ów napis, tym bardziej że historycy podają różne jego wersje²². Należy jednak zgodzić się z ks. W. Siarkowskim, który zinterpretował końcowe litery M.D. jako rok odlewu.

Z wieku XVI pochodziły trzy dzwony zarekwirowane z kościołów parafialnych w Chęcinach, Bielinach (pow. kielecki) i Gnojnie. Wyróżniał się wśród nich brązowy dzwon z Gnojna, datowany na 1559 r., opatrzony łacińską inskrypcją: „SIMON HAVICZ PRUNENSIS AUXILIO DIVINO ME FECIT”. Poniżej znajdował się wizerunek Pana Jezusa na krzyżu. Na temat dzwonu z Chęcin nic mi bliżej nie wiadomo, dzwon z Bielin miał natomiast minuskułowy napis o treści: „Sit laus et honor Deo 1582”.

Z kolejnego stulecia przypadło łącznie dziewięć dzwonów kościelnych. Najstarszym w tej grupie, datowanym na rok 1606, był dzwon z kościoła pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Łukowej (pow. kielecki). Umieszczona na nim inskrypcja: „Ad laudem solius Jehovae reparata 1606 / Veni cito o D. Jezuu” wskazuje, że pochodził on z czasów, kiedy świątynia użytkowana była jako zbór ariański. Pomiędzy literami znajdował się herb Jelita (Kozłarogi) Nemeszów Łukowskich²³. Ciekawą dekoracją odznaczał się odlany

¹⁹ ADK, Ankieta w sprawie szkód wojennych, k. 189.

²⁰ W. Siarkowski, *Dzwony w guberni kieleckiej. Rzecz archeologiczno-historyczna*, Warszawa 1878, s. 30; J. Kołaczkowski, *Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*, Kraków 1888, s. 408.

²¹ ADK, Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie, k. 166, 167.

²² Ks. J. Wiśniewski odczytał go w następujący sposób: „X.M.D.+C.(G?) D N O R M S A L U”, a ks. W. Siarkowski: „+C.D.N.O.R.M.O.N.H.V.I.X.M.D+”. Por. J. Wiśniewski, *Dekanat miechowski*, Radom 1917, reprint Kielce 2000, s. 93; W. Siarkowski, *op. cit.*, s. 30. Z kolei w cytowanej już publikacji *Straty wojenne. Zabytkowe dzwony utracone w latach 1939–1945 w granicach Polski po 1945*, t. I, s. 200 czytamy: „A.D.D.N.O.R.M.O.N.T [lub E] v.x.M.D”.

²³ J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskiem, Mariówka 1930*, reprint Kielce 2000, s. 102.

w 1694 r. dzwon z Chomętowa w powiecie jędrzejowskim. Ważył on 180 kg i miał około 100 cm średnicy. Napis na nim głosił: „Za posesyey IM. Xiędza Franciszka Mańkowskiego y za Kollacyey IM. P. Antoniego Jasińskiego y małżonki jego Katarzyny z Stradomi Franciszka Morawickiego 1694 s. *Joannes ora pro nobis*”. Poniżej widniało przedstawienie Pana Jezusa na krzyżu. Maria Magdalena obejmowała nogi Zbawiciela, obok stali Matka Boska i św. Jan Ewangelista. Z drugiej strony znajdowała się scena Zwiastowania i herb Rawicz²⁴. Na uwagę zasługuje także brązowy dzwon z kościoła parafialnego w Niedźwiedziu (pow. kielecki), z napisem: „*Venita exultemus Domino, iubilemus Deo Salutari nostro. Anno 1664*” i herbem Kolumna. Obok herbu były litery M.K., oznaczające zapewne inicjały fundatora, a poniżej wyobrażenie św. Michała Archanioła i bliżej nieznanego znak fabryczny²⁵. Pozostałe dzwony pochodziły z miejscowości Bieliny, Chęciny (pow. kielecki), Bogucice (pow. pińczowski), Chodów (pow. miechowski), Gnojno i Janina (pow. buski).

Diecezja utraciła 14 dzwonów z wieku XVIII i tyle samo z wieku XIX. Ofiarą rekwizycji padły też dwie dziewiętnastowieczne sygnaturki z Piekoszowa i Wolicy (pow. kielecki). Wśród skonfiskowanych znajdowały się dwa duże (1200 i 800 kg) dzwony z kościoła pw. św. Andrzeja Apostoła w Olkusz, noszące imiona Jan Kanty i Andrzej (il. 1, 2). Były one lane w 1623 r. ze srebra z miejscowych kopalni, a po spaleniu się dzwonnicy w 1864 r. i zniszczeniu w pożarze dzwonów, zostały na nowo przelane w 1877 r. Na większym znajdował się wizerunek św. Józefa z Dzieciątkiem, na mniejszym – św. Andrzeja Apostoła²⁶.

²⁴ *Ibidem*, s. 14; ADK, Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie, k. 127, 128.

²⁵ J. Wiśniewski, *Dekanat miechowski...*, s. 149; ADK, Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie, k. 188, 189.

²⁶ ADK, Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie, k. 191, 192. Dzięki inwentaryzacji technicznej, przeprowadzonej w roku 1880, znamy wymiary zewnętrzne tych dzwonów – wynosiły one (nie licząc przypór) 30 na 31 stóp, czyli około 914 na 945 cm. Por. J. Stypień, *Stulecie dzwonnicy Kościoła św. Andrzeja Apostoła w Olkusz*, „Ilcusiana” [Olkusz] 2013, nr 9, s. 18. Na dzwonach umieszczona była inskrypcja identycznej treści: „*Campana haec combusta 1864 de novo conflata cura Vladislai Kuczyński parochii et decani Ilcusensis - - sumptibus parochianorum*”, co w wolnym tłumaczeniu oznacza: „Ten dzwon spalony w roku 1864 został na nowo połączony na cześć Władysława Kuczyńskiego, proboszcza i dziekana olkuskiego sumptem parafian”.

Osiem skonfiskowanych dzwonów powstało w pierwszym dziesięcioleciu ubiegłego stulecia. Jakimś sposobem uniknęły one rekwizycji na cele militarne w czasie I wojny światowej. Były wśród nich cztery dzwony z kościoła pw. św. Wojciecha w Książu Wielkim (na dwóch większych widniały nazwiska fundatorów, wizerunki Matki Boskiej Wielkoksęskiej i św. Wojciecha). Dwa dalsze, ufundowane przez ks. Franciszka Liwińskiego, pochodziły z Piotrkowic (pow. stopnicki). Na większym była podobizna Najświętszej Marii Panny z otwartym sercem, a na mniejszym św. Franciszka²⁷. Pozostałe dzwony stanowiły własność parafii Lisów (pow. kielecki) i Tarczek (pow. starachowicki).

1. Olkusz, kościół pw. św. Andrzeja Apostoła, dzwon o imieniu „Jan Kanty”, 1877 r.

Źródło: ADK, Akta kurialne ogólne. Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie 1941–1947, sygn. OD-11/4.

2. Olkusz, kościół pw. św. Andrzeja Apostoła, dzwon „Andrzej” o wadze 800 kg, 1877 r.

Źródło: ADK, Akta kurialne ogólne. Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie 1941–1947, sygn. OD-11/4.

²⁷ J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Stopnickiem*, Mariówka 1929, reprint Kielce 2000, s. 214; i d e m, *Dekanat miechowski...*, s. 82.

Z okresu międzywojennego diecezja utraciła nie mniej niż 120 dzwonów. Większość z nich została zarekwirowana w latach 1941–1942, a nieliczne także w 1943 i 1944 r. W tej grupie znalazły się m.in. trzy spizowe dzwony z Grzymałkowa (pow. kielecki), o łącznej wadze 1060 kg, sprawione kosztem parafian w 1938 r.; dzwon „Maria” (lub „Anioł Pański”) z Olkusza (il. 3), przelany w 1928 r. z dzwonu datowanego na 1623 r.²⁸; jak również „starożytny” dzwon o wadze 970 kg z kościoła parafialnego w Sławkowie (pow. olkuski), przelany w 1925 r.²⁹ Szczególnie piękne były dwa dzwony z kościoła pw. śś. Apostołów Piotra i Pawła w Raclawicach Kościuszkowskich (pow. miechowski), odlane z brązu w 1935 r. Odznaczały się one rozbudowanymi inskrypcjami i bogatym programem dekoracyjnym. Pierwszy z nich – Tomasz Apostoł – miał 417 kg wagi i 87 cm średnicy. Widniały na nim trzy medaliony z wyobrażeniami św. Tomasza Apostoła, Chrystusa Króla i Matki Boskiej Częstochowskiej, opatrzone napisami: „Św. Tomaszu Apostole módl się za nami”, „Króluj nam Chryste” oraz „Królowo Korony Polskiej módl się za nami”. Poniżej umieszczona była inskrypcja fundacyjna następującej treści: „Dzwony te ulano dla Kościoła paraf. w Raclawicach Kościuszkowskich w miejsce zabranych przez Austriaków w czasie wojny światowej 1916 r. za pontyfikatu Ojca św. Piusa XI, Biskupa Kieleckiego Augustyna Łosińskiego, za Prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego, a staraniem miejscowego proboszcza Ks. Tomasza Głowackiego z dobrowolnych składek pobożnych parafian i ofiarnych fundatorów: p. Walerego Sławka, prezesa Rady Ministrów, tutejszego obywatela, Ks. prob. Głowackiego, miejscowego nauczycielstwa, Bractwa Różańcowego, Kasy Stefczyka i Spółdzielni Mleczarskiej Raclawice Kościuszkowskie. R. P. 1935”. Inny napis głosił: „Imię moje Tomasz Apostoł. /

²⁸ ADK, Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie, k. 191, 192. Dzwon ten był dedykowany żyjącemu w XVII w. burmistrzowi miasta Andrzejowi Turowskiemu, o czym świadczy umieszczona na nim inskrypcja: „Procurata et casu adusta nunc piorum opere fusa Ao.IZZ3. A.M.D.G. [Ad maiorem Dei gloriam] – B.Y.A.N. Andrea Turowski olim A.1623”. Poniżej widniał wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej i napis: „Imię Marii noszę, chwałę Panu na świat głoszę, wiernych do modlitwy wzywam, smutnych cieszę; rzewnie kwilę tym, co dążą ku mogile. Cechy i stowarzyszenia rzemieślnicze w Olkuszu w 1928 r.” Cyt. za: *ibidem*. Por. J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskiem*, Mariówka 1933, reprint Kielce 2000, s. 248. Na temat dzwonów olkuskich por. J. Stypień, *op. cit.*, s. 32–45.

²⁹ ADK, Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie, k. 212, 213.

Niech głos mój przenika do serca grzesznika. / Żywych wołam, a zmarłych oplakuję, burze rozpędzam”. Drugi z dzwonów, o wadze 210 kg i średnicy 70 cm, ozdobiony był wizerunkami św. Józefa, św. Jana Bosko oraz śś. Apostołów Piotra i Pawła. Na płaszczy pod odpowiednimi przedstawieniami znajdowały się napisy: „Św. Józefie opiekuj się nami”, „Św. Janie Bosko módl się za nami”, „Święci Piotrze i Pawle, Patronowie Kościoła raclawickiego módlcie się za nami”. Nadto inskrypcja z imieniem dzwonu: „R.P. 1935/ Józef moje imię / Jeżeli głos mój usłyszycie, nie zatwardzajcież serc waszych. Błogosławieństwo i miłosierdzie Boże na wieki wydzwaniać będziemy dla wszystkich, którzy nas ufundowali / Wielbij duszo moja Pana”. Prócz tego na obu dzwonach znajdowała się ornamentyka w stylu barokowym³⁰.

3. Olkusz, kościół pw. św. Andrzeja Apostoła, dzwon o imieniu „Maria”, 1928 r.

Źródło: Akta kurialne ogólne. Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie 1941–1947, sygn. OD-11/4.

Warsztaty i odlewnie ludwisarskie

Jeśli chodzi o wykonawców, to należy stwierdzić, że większość dzwonów powstałych przed 1900 r. jest i zapewne pozostanie dziełem anonimowych twórców. Sygnatury były jedynie na kilku z nich.

³⁰ *Ibidem*, k. 207, 208.

Jeden z dzwonów zarekwirowanych z kościoła pw. św. Jana Chrzciciela w Gnojnie, datowany na rok 1559, miał sygnaturę: „SIMON HAVICZ PRUNENSIS AUXILIO DIVINO ME FECIT”. Ów Havicz jest zapewne tożsamy z Szymonem Nauwitzem, twórcą dzwonu wykonanego dwa lata wcześniej dla miejscowości Zagość (pow. pińczowski)³¹. Zabytek ten szczęśliwie uniknął rekwizycji oraz przetopienia na cele militarne w czasie I i II wojny światowej. Niewielki dzwon, o wadze 120 kg, zagrabiony z kościoła parafialnego w Mnichowie (pow. jędrzejowski), został odlany w 1782 r. przez znanego ludwisarza gdańskiego – Carla Gottfrieda Anthony’ego (1740–1821). Wiadomo, że w tym samym warsztacie zrealizowano jeszcze pięć innych zamówień dla kościołów małopolskich (i ponad 20 z pozostałych terenów Polski)³². W roku 1767 powstał dzwon dla parafii Tuczępy, w 1777 r. dla Ostrowca Świętokrzyskiego, dwa lata później dla Janikowa w opatowskim, a w latach 1781 i 1784 dwa kolejne dla kościoła mnichowskiego. Wszystkie te obiekty opatrzone były charakterystyczną inskrypcją, złożoną z sentencji „SOLI DEO GLORIA” (wyjętej z Listu do Tymoteusza – 1 Tym, 1,17), daty oraz sygnatury artysty³³. Z kolei dzwony „Jan Kanty” i „Andrzej” z kościoła pw. św. Andrzeja Apostoła w Olkuszu, zniszczone w czasie pożaru dzwonnicy w 1864 r., zostały przelane w słynnej warszawskiej ludwisarni Michała Antoniego Zwolińskiego (1846–1912). Powstała w 1860 r. fabryka Zwolińskiego, przekształcona na początku ubiegłego wieku w spółkę o nazwie „A. Zwoliński i S. Czerniewicz”, była największym tego typu zakładem na terenie Królestwa Polskiego. Jednym z najważniejszych jej zleceń było wykonanie dzwonów dla sanktuarium Matki Boskiej Częstochowskiej na Jasnej Górze (w 1912 r.). Zakład splajtował w czasie I wojny światowej w wyniku rekwizycji wojennych.

Trzy inne dzwony, skonfiskowane przez niemieckiego okupanta, powstały w warsztatach regionalnych, choć ich twórcy nie są nam bliżej znani. Osiemnastowieczny dzwon z Tumlina (pow. kie-

³¹ Dzwon ten opatrzony jest inskrypcją: „Si Deus nobiscum quis contra nos. Christus rex fortis venit in pace A. D. 1557 Simon Nauwitz me fecit”. Cyt. za: W. Siarkowski, *op. cit.*, s. 32.

³² Por. E. Wróblewska, *op. cit.*, s. 77–79 (por. też katalog dzieł tego ludwisarza na s. 180–183).

³³ *Ibidem*, s. 77; J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów [...] w Jędrzejowskiem...*, s. 294; W. Siarkowski, *op. cit.*, s. 50; J. Kołaczkowski, *op. cit.*, s. 398, 417. Więcej na temat działalności warsztatu odlewniczego Anthony’ego por. E. Wróblewska, *op. cit.*, s. 73–79.

lecki), ochrzczony imieniem „Jan”, został odlany w Miedzianej Górze z metalu krajowego. Datowany na 1876 r. dzwon z kościoła parafialnego w Piekoszowie, o wadze 150 kg, powstał najprawdopodobniej w Białogonie (dziś dzielnica Kielc), gdzie od 1820 r. działała ludwisarnia wyrabiająca głównie przedmioty z żeliwa. Z kolei dzwon z Wodzisławia (pow. jędrzejowski), ufundowany przez hr. Karola Lanckorońskiego z Brzezia, został odlany na miejscu w roku 1863.

Spośród dzwonów powstałych w pierwszym dziesięcioleciu ubiegłego stulecia, tylko dwa były sygnowane. Mowa tu o dzwonach z kościoła pw. św. Wojciecha w Książu Wielkim, odlanych w 1903 r. przez Antoniego Włodkowskiego w Węgrowie. O ludwisarzu tym nie jestem w stanie powiedzieć nic więcej poza tym, że działał już w połowie XIX w. i realizował zamówienia głównie z terenów Polski centralnej³⁴.

Dzwony fundowane w okresie międzywojennym pochodziły przeważnie z trzech polskich odlewni. Największa ich liczba została wykonana w fabrykach rodziny Felczyńskich – braci Kajetana (1896–1954), Michała (1878–1938) i Jana (1884–1947) w Kałuszu oraz Ludwika (1873–1957) w Przemyślu³⁵. W obu tych przedsię-

³⁴ Z jego zakładu wyszły m.in. dwa dzwony z kościoła w Barcicach (woj. mazowieckie), odlane w 1898 r., oraz duży dzwon „Wojciech” wykonany w tym samym roku dla miejscowości Górki (woj. mazowieckie). Por. E. Olejak, *Kościół w Barcicach*, „Mazowsze” 2000, nr 13 (1/2000); R. Chojecki, *Łosice i okolice. Przewodnik turystyczny*, Łódź 1983; T. Glinka, M. Kamiński, M. Piasecki, K. Przygoda, A. Walenciak, *Przewodnik: Podlasie*, Warszawa 1997.

³⁵ Odlewnia rodziny Felczyńskich powstała w 1808 r. Jej założycielem był Michał Felczyński (zm. 1866). Funkcjonowała bez przerwy, z wyjątkiem okresów powstań narodowych i wojen światowych, jako spółka rodzinna. W latach 1808–1912 siedziba firmy mieściła się w Kałuszu koło Stanisławowa (dziś Ukraina). W 1912 r. powstała filia odlewni w Przemyślu, założona przez jednego ze współwłaścicieli ówczesnej Odlewni Braci Felczyńskich w Kałuszu – Ludwika. W roku 1930 odlewnia w Przemyślu usamodzielniała się pod nazwą „Odlewnia Dzwonów Ludwik Felczyński i Spółka Przemyśl”. Współpraca między obu zakładami trwała aż do wybuchu II wojny światowej – <http://www.felczynski.pl/firma.php> (dostęp: 15 IX 2014). Na temat genealogii rodu Felczyńskich por. *Felczyński*, [w:] *Encyklopedia muzyczna PWN*, t. III, Kraków 1987, s. 85–86. O dekoracji dzwonów odlanych w przemyskiej ludwisarni Felczyńskich w okresie międzywojennym pisała M. Trojanowska, *Szata artystyczna dzwonów wykonanych w przemyskiej ludwisarni Braci Felczyńskich, filii odlewni kałuskiej*, [w:] *Ludwisarstwo w Polsce*. Materiały z III Sesji Naukowej z cyklu *Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*, zorganizowanej przez Muzeum Okręgowe w Toruniu oraz Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, w dniach 8–9 listopada 2002 roku, Toruń 2003, s. 88–100.

biorstwach odlano ogółem 26 dzwonów z terenów diecezji kieleckiej³⁶. Drugą pod względem liczby zamówień była pracownia Karola Gustawa Schwabe (1850–1931) w Białej koło Bielska, przekształcona w 1931 r. w spółkę rodzinną³⁷. Wykonano w niej jeden duży (970 kg) dzwon dla Sławkowa (1924 r.) oraz po trzy dzwony dla Sobkowa (1931 r.), Mniowa (1934 r.) i parafii św. Krzyża w Kielcach (1928 r.). Trzecim znanym zakładem ludwisarskim była w tym czasie „Odlewnia Dzwonów Franciszek Lott, Michał Dziarski i Spółka”, mieszcząca się w Pustelniku pod Warszawą. Z warsztatu tego wyszły dwa dzwony zarekwirowane z kościoła parafialnego w Masłowie (pow. kielecki) i jeden ze Stradowa (pow. kazimierski). Tylko sporadycznie napotkać można wytwory innych ludwisarzy³⁸.

Straty poniesione w ogniu walk frontowych

Pamiętać trzeba, że rekwizycje na cele militarne były wprawdzie zasadniczą, ale nie jedyną przyczyną utraty dzwonów kościelnych w czasie II wojny światowej. Do przyczyn tych należy zaliczyć także fakt bezpowrotnej utraty dzwonów wskutek bezpośrednich działań wojennych i akcji odwetowych. Z nielicznych informacji zachowanych na ten temat wynika, że w czasie ofensywy styczeniowej 1945 r. poważnie uszkodzony został dzwon z Masłowa o wadze 1300 kg, a całkowicie zniszczony dzwon ze Sławkowa. W podobnych okolicznościach przepadł instrument z kościoła parafialnego w Sędziejowicach³⁹. W roku 1944 Niemcy spalili doszczętnie zabytkowe świątynie z Ocieseków, Biechowa, Pacanowa i Szydłowa (parafialny pw. św. Władysława i filialny pw. Wszystkich Świętych), a kościoły w Kargowie i Stopnicy (parafialny i reformatów) zburzyli. Wszystkie

³⁶ Por. aneks załączony do artykułu.

³⁷ Po śmierci Karola Gustawa Schwabe w 1931 r., firmę przejęli jego dwaj synowie – Karol Traugutt (ur. 1883) i Oskar Georg (ur. 1889). W 1945 r. prowadzone przez nich przedsiębiorstwo zostało znacjonalizowane i do połowy lat siedemdziesiątych działało jako zakłady metalowo-ślusarskie. Więcej na temat rodziny Schwabe por. A. J a k m a n, *Właściciele zakładów przemysłowych w Bielsku i Białej*, „More Maiorum” 2013, nr 11, s. 15–16. Por. też T. Ł u c z a k, *Zabytkowe dzwony kościelne w Wielkopolsce. Stan zachowania i perspektywy badawcze*, „Ochrona Zabytków” 2005, R. LIII, nr 2, przyp. 12.

³⁸ Np. dzwon z kościoła parafialnego w Mieronicach Wodzisławskich (pow. jędrzejowski) odlany został w Białej Podlaskiej. ADK, Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie, k. 178, 180.

³⁹ ADK, Ankieta w sprawie szkód wojennych, k. 118, 165v; *ibidem*, Akta kulturalne ogólne. Sprawozdania o szkodach wojennych w latach 1944–1945, sygn. OD-11/5, k. 7.

one, poza Ociesøkami należącymi do powiatu kieleckiego, leżały na terenie powiatu stopnickiego, gdzie toczyły się zacięte walki frontowe⁴⁰. Można domniemywać, że – oprócz wyposażenia wnętrza i paramentów liturgicznych – niektóre z tych kościołów utraciły również swe dzwony⁴¹. Problematyka strat poniesionych w wyniku działań wojennych wymaga dalszych, pogłębionych badań.

Podsumowując rozważania, należy stwierdzić, że w czasie ostatniej wojny światowej diecezja kielecka utraciła ponad 160 dzwonów i sygnaturek kościelnych w wyniku rekwizycji oraz co najmniej kilka na skutek działań frontowych. Największe nasilenie akcji wywożenia dzwonów odnotowano w latach 1941–1942, po tym terminie już tylko z rzadka. Pomijając szczególnie cenne instrumenty zabytkowe, obowiązała najpierw konieczność odstawienia, a później ewentualny zwrot. Nacisk na szybkie zdawanie dzwonów powodował, że do składnic trafiały także te, które zdecydowanie nie podlegały rekwizycji. Niektóre z nich w wyniku interwencji powróciły później do właścicieli, znaczna część (ponad 40) przepadła jednak bezpowrotnie. Choć ukrywanie zagrożonych dzwonów traktowane było przez władze okupacyjne w kategoriach sabotażu wojennego, za co groziły surowe represje, miejscowa ludność niejednokrotnie podejmowała tego typu działania (np. zakopywano dzwony w ziemi). Dzięki temu ocalono od przetopienia kilkanaście, jeśli nie kilkadziesiąt obiektów. Kilka innych udało się uratować na drodze legalnej, w efekcie bezpośredniej interwencji u władz powiatowych i w Krakowie.

⁴⁰ ADK, Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie, k. 13, 44, 51, 81, 82, 85. Por. też *Straty wojenne w diecezji*, „Kielecki Przegląd Diecezjalny” 1945, R. XXXI, nr 2, s. 40.

⁴¹ Już po zakończeniu pracy nad tekstem udało się ustalić, że w czasie pożaru kościoła parafialnego w Lelowie (4 IX 1939 r.) stopił się zabytkowy dzwon z 1642 r., wykonany w znanym warsztacie odlewniczym Benedykta Briota (Briosta) z Lotaryngii (informacja e-mail uzyskana od proboszcza parafii Lelów, ks. H. Młynarczyka, w dniu 26 X 2014 r.). Podobny los spotkał dzwon z kościoła pw. Wszystkich Świętych w Biechowie, odlany w 1674 r. przez krakowskiego ludwisarza – Jana Wagnera (rozmowa z ks. K. Burzyńskim z 22 X 2014 r.). Księżom H. Młynarczykowi i K. Burzyńskiemu składam w tym miejscu podziękowania za udzielone mi informacje.

Wykaz dzwonów kościelnych zarekwirowanych przez okupacyjne władze niemieckie z terenu diecezji kieleckiej

Lp.	Parafia	Dekanat	Liczba	Czas odlania	Charakterystyka przedmiotu	Data grabieży
1	2	3	4	5	6	7
1	Balice	Stopnica	1+2	1929	1) dzwon z brązu o wadze 165 kg, brzmiały w tonacji „dis”, z wizerunkami św. Teresy od Dzieciątka Jezus i św. Stanisława Kostki. Napis: „Św. Stanisławie Kostko takie jest imię Twoje opiekuj się młodzieżą. Balice 1929 R.P.”; 2) sygnaturka o wadze 26 kg, tonacja „cis”, bez inskrypcji; 3) sygnaturka o wadze 20 kg, bez inskrypcji	1941
2	Bieliny	Daleszyce	2	1582 1640	Waga od 300 do 500 kg	?
3	Bodzentyń	Bodzentyń	2 (?)	po 1914	Ok. 1500 kg wagi	?
4	Bogucice	Pińczów	1	1651	Napis: „O Maria commenda me / Tu procura me ne peream / 1651 A.C.P.W.W.P.B”	?
5	Brzesko Nowe	Proszowice	2	1936	1) dzwon „Józef” z brązu, waga ok. 600 kg, średnica ok. 100 cm, przedstawienie św. Józefa, na płaszczu napis fundacyjny wymieniający ofiarodawców; 2) dzwon „Anna” z brązu, waga ok. 200 kg, na płaszczu przedstawienie św. Anny. Odlane w Przemyślu w odlewni „Ludwik Felczyński i Spółka”	1941
6	Brzeziny	Kielce	3	XX w.	O wadze 150, 140 i 54 kg	1943
7	Busko-Zdrój	Stopnica	2	1927	1) dzwon z brązu o wadze 508 kg, napis: „Św. Antoniego, św. Michała, św. Anny i Teresy od Dzieciątka Jezus, dn. 12 czerwca 1927 roku”; 2) dzwon z brązu o wadze 153 kg, napis: „Św. Stanisława Kostki, dn. 12 czerwca 1927 roku”. Odlane w firmie Braci Felczyńskich w Przemyślu	1941
8	Czechło	Olkusz	1	?	Dzwon „duży”	1944
9	Chęciny, parafia pw. św. Bartłomieja	Kielce	2	1572 1685	O wadze 250 i 400 kg	1943
10	Chodów	Miechów	1	1620	150 kg wagi	1941
11	Chomentów	Jędrzejów	1	1694	Dzwon z brązu o wadze 180 kg, napis: „Za possessyey IM. Xiedza Franciszka Mańskowskiego y za Kollacyey IM. P. Antoniego Jasińskiego y małżonki jego Katarzyny z Stradomi Franciszka Morawickiego 1694 s. Joannes ora pro nobis”. Z jednej strony relief przedstawiający Ukrzyżowanie, z drugiej scena Zwiastowania i herb Rawa	1 XI 1941

1	2	3	4	5	6	7
12	Chotel Czerwony	Wiślica	1	?	O wadze 280 kg	1942
13	Cierno	Jędrzejów	1	przed 1900	Waga 250 kg, średnica ok. 200 cm, napis „Cierno”. Brak opisu dzwonu w kronice parafialnej	10 IX 1941
14	Cieślin	Olkusz	2	1926 1926	1) dzwon „Stanisław”, brąz, waga 420 kg, napis fundacyjny: „Sprawiony przez parafię Cieślin staraniem Ks. Czesława Jeżewskiego na imię mi św. Stanisław Bp. M. odlali mię Bracia Felczyńscy w Kaluszu”; 2) dzwon „Stanisław Kostka”, brąz, waga 177,5 kg, napis polski: „Sprawiony przez parafię Cieślin staraniem Ks. Czesława Jeżewskiego na imię mi św. Stanisław Kostka odlali mię Bracia Felczyńscy w Kaluszu”	13 XI 1941
15	Cisów	Daleszyce	1	2 poł. XVIII w.	Średnica ok. 100 cm, z brązu, ozdoby niewiadome	1942
16	Daleszyce	Daleszyce	3	?	1) z napisem polskim: „Jan ufundowany za księdza Mariana Rykowskiego Daleszyce”; 2) napis: „Maria ufundowany za księdza Mariana Rykowskiego Daleszyce”; 3) napis: „Józef ufundowany za księdza Mariana Rykowskiego Daleszyce”	1943–1944
17	Dębno	Bodzentyn	2	?	O wadze 600 kg	8 IX 1941
18	Gnojno	Chmielnik	4+1	1559 1745 1631 1711 1879	1) dzwon z brązu, wysokość bez ucha 70 cm, średnica 82 cm, napis: „SIMON HAVICZ PRUNENSIS AUXILIO DIVINO ME FECIT”, po drugiej stronie data 1559, pod datą wizerunek P. Jezusa na krzyżu; 2) dzwonek z brązu od zegara wieżowego, wysokość 15 cm, średnica 31,5 cm, napis: „ANNO DOMINI 1745 DIE 7 DECEMBRIS REFORMATATA”; 3) wysokość bez ucha 38 cm, średnica 49 cm, napis: „+ VENI SANCTE SPIRITUS ET EMITTE COELITUS LUCIS TUAE CUM RADIUM. FUSA. A.D. 1631”; 4) wysokość bez ucha 70 cm, średnica 76,5 cm, napis: „+IHRI+ MRIA+ANNA+JOHANNES+1+7+II+” 5) sygnaturka z brązu, wysokość bez ucha 19 cm, średnica 28 cm, napis: „IN HONOREM ST. JOHANNIS BAPTISTAE A.D. 1879”. Waga wszystkich dzwonów 352 kg	1941
19	Gołcza	Miechów	4	1937 1937 ? ?	Dzwony odlano z brązu	1941–1943
20	Gorzków	Kazimierza	1+2	1925	1) dzwon z brązu o wadze ok. 85 kg, z datą 1925, nie wiadomo, czy była inna inskrypcja;	1941 (lub 1943)

1	2	3	4	5	6	7
					2) sygnaturka z brązu o wadze ok. 7 kg 3) sygnaturka z brązu o wadze ok. 5 kg	
21	Góry	Pińczów	2	1885 1928	1) waga ok. 100 kg, napis nieznan, na dzwonie był uwidoczniiony rok; 2) waga 297 kg, napisy różne, w tym: „Królowo Korony Polskiej módl się za nami”, odlany w firmie Braci Felczyńskich w Przemyślu	1941
22	Grzymalków	Piekoszów	3	1938	1) dzwon spiżowy, wizerunek św. Michała, poniżej napis: „Św. Michale broń nas od złego”. Z drugiej strony inskrypcja: „Dzwon sprawiony kosztem parafian, za duszpasterstwa Ks. Dziekana Kazimierza Borówki, proboszcza Grzymalkowskiego R.P. 1938”; 2) dzwon spiżowy, wizerunek św. Antoniego Padewskiego, poniżej napis: „Św. Antonii patronie parafii módl się za nami!” Z drugiej strony napis jak na ww. dzwonie; 3) dzwon ze spiżu, przedstawienie Matki Boskiej Częstochowskiej, poniżej napis: „Królowo Korony Polskiej módl się za nami”. Z drugiej strony inskrypcja: „Dzwon sprawiony kosztem kobiet parafii Grzymalków, za duszpasterstwa Ks. Dziekana K. Borówki proboszcza R.P. 1938”. Waga wszystkich dzwonów 1060 kg	1942
23	Imbramowice	Sułoszowa	1	XVIII w.	Dzwon z brązu, wysokość 50 cm, na płaszczu napis: „Sancta Maria ora pro nobis peccatoribus nostris nunc et semper ad Deum”, ornamenty barokowe	1941
24	Imielno	Jędrzejów	1	1773	Dzwon z brązu, waga 400 kg, napis: „A.D. 1773 Hoc opus ad maiorem Dei gloriam Ecclesiae decorem utilitatemque paroch. factum”	1941
25	Iwanowice	Słomnik	2	1921	?	1941
26	Janina	Stopnica	1	1692	Waga 115 kg, napis: „Ecce crucem Domini fugite partes adversae”, wizerunek Pana Jezusa z rozpiętymi ramionami, jednak bez krzyża, po obu stronach reliefu cyfry 16 i 92 (rok odlewu)	1941
27	Jurków	Wiślica	1	?	O wadze ok. 120 kg	1942
28	Kielce, parafia katedralna	Kielce	1	?	Waga 250 kg	1943
29	Kielce, parafia pw. św. Wojciecha	Kielce	1+3	?	?	1941
30	Kielce, parafia pw. św. Krzyża	Kielce	3	1928	O wadze 417, 234,5 i 180,5 kg, odlewnia K. Schwabe w Białej	29 IX 1941
31	Kazimierza Wielka	Kazimierza	3	?	?	1942
32	Kluczewsko	Włoszczowa	2	?	1) dzwon z brązu o wadze 150 kg, średnica 50 cm, bez ozdób, napisy nieznanne;	1941

1	2	3	4	5	6	7
					2) dzwon z brązu o wadze 100 kg, średnica 40 cm, bez ozdób, napisy nieznanne	
33	Korytnica	Jędrzejów	1	?	?	1940
34	Kozłów Małogoski	Małogoszcz	3	1930	1) dzwon stalowy o wadze 100 kg, napis: „Św. Paweł. Firma Bracia Felczyńscy w Kałuszu”; 2) dzwon stalowy o wadze 200 kg, napis: „Św. Piotr. Za staraniem Księdza Piotra Karczewskiego w parafii Kozłów”; 3) dzwon stalowy o wadze 300 kg, napis: „Św. Zygor”	1941
35	Książ Mały	Miechów	1	1500	Średnica 75 cm, waga 219 kg, w górnej partii płaszczka krzyż maltański i gotyckie litery: „A.D.N. O.R.M.O.N.T[lub E].v.x.M. D.”	1941
36	Książ Wielki	Miechów	3+1	1903 1903 1901 XX w.	1) dzwon „Zygmunt” z brązu, wysokość 95 cm, średnica 101 cm, waga 1200 kg, przedstawienie Matki Boskiej Wielkoksieskiej, pod nim napis: „Matko błogosław nas”. Po przeciwnej stronie nazwiska 26 ofiarodawców (m.in. ks. Grzegorz Augustynik, T. Zdziechowski, W. Olkuśnik, S. Mickoś), miejsce i data odlewu: „Lał A. Włodkowski w Węgrowie”, „Parafia Książ Wielki 1903”; 2) dzwon „Wojciech” z brązu, wysokość 75 cm, średnica 80 cm, waga 800 kg, podobizna św. Wojciecha, napisy: „Parafia Książ Wielki 1903”, „Lał A.W. w Węgrowie”, dalej nazwiska 10 ofiarodawców (m.in. Marcin Musiał, W. Dela, W. Piasek, L. Krupa); 3) dzwon z brązu, napis: „1901 ad honor[em] B[eatissimae] M[ariae] V[irginis] rectore Ec[cl]e[s]i[ae] Mich. Sławeta”, odlany w Węgrowie przez A. Włodkowskiego 4) sygnaturka ze stali o wadze ok. 50 kg, bez napisów	?
37	Leszczyny	Kielce	1	1880	1100 kg wagi	?
38	Lisów	Chmielnik	2	1907 1934 lub 1935	1) dzwon z brązu, 100 cm średnicy, przelany, bez napisów, wyobrażenie św. Józefa; 2) dzwon z brązu, 80 cm średnicy, przelany, napisy wykonane słowiańskimi literami	1943
39	Łany Wielkie	Pilica	1	1897	O wadze 123 kg	1940
40	Łączna	Bodzentyn	3	1915	O wadze 1500 kg	1940
41	Łukowa	Kielce	3	1606 po 1918 po 1918	Waga dzwonów ok. 100 i 350 kg	9 IX 1941
42	Małoszów	Skalbmierz	2	1828	1) waga 50 kg, średnica 41 cm, u góry w otoku majuskułowy napis: „ROKU PAŃSKIEGO 1828”, poniżej fryz, a pod nim medalion bliżej nieznanego świętego;	1942

1	2	3	4	5	6	7
					2) waga 45 kg, średnica 36 cm, napis i ozdoby jak u poprzedniego. Dzwony odlano z brązu lub miedzi	
43	Maslów	Kielce	2	1921	1) dzwon spiżowy, napisy: „Staraniem Ks. Józefa Marszałka. Chwała na wysokości Bogu, a na ziemi pokój ludziom dobrej woli”; „Matce Boskiej Anielskiej ofiarują matki / Oddając się w opiekę – siebie i swe dziatki”, wizerunek Matki Boskiej; 2) dzwon spiżowy, napis: „Twoja cześć chwala nasz wieczny Panie” i „Przyjm św. Józefie ten dzwon w darze, który ci składają wszyscy masłowscy gospodarze”. Na obu dzwonach widniała sygnatura: „Odewnia dzwonów Franciszek LOTT, Michał Dziarski i S-ka w Pustelniku pod Warszawą”. Dzwony razem z sercem i okuciem ważyły 1002 kg	1941-1942
44	Mieronice	Sędziszów	1	1926	Ok. 100 cm średnicy, napisy: „Dla Najśw. Serca Jezusa” oraz „Za staraniem Ks. prob. Kacpra Szklanika”. Odlany w Białej Podlaskiej	1942
45	Mierzwin	Jędrzejów	1	?	?	1943
46	Mnichów	Jędrzejów	1	1782	Waga 120 kg, napis: „Soli Deo gloria / Me fecit Carl Gottfrid Anthoni”, poniżej rok odlawu	1943
47	Mniów	Piekoszów	3	1934	1) dzwon z brązu o wadze 376 kg, napis: „Na pamiątkę 900-lecia Odkupienia rodzaju ludzkiego”, przedstawienie Matki Boskiej Częstochowskiej i papieża Piusa XI; 2) dzwon z brązu o wadze 184,5 kg, napis: „Za rządów Diecezją Ks. B-pa Augustyna Łosińskiego”, wizerunek św. Augustyna; 3) dzwon z brązu o wadze 119,7 kg, napis: „Dzwony sprawione staraniem Ks. Wł. Gruszczyńskiego”. Odlane w firmie Karola Schwabe w Białej k. Bielska	1942
48	Mokrsko Dolne	Jędrzejów	2	?	O wadze 180 i 80 kg, bez napisów	1943
49	Narama	Słomnik	2	?	?	?
50	Niedźwiedz	Słomnik	2	1664 1925	1) dzwon „Michał Archanioł” z brązu, waga 258 kg, napis: „Venite exultemus Domino, iubilemus Deo Salutari nostro Anno 1664”, nadto napis z imieniem dzwonu: „St. Michael Arch[angelus]”; herb kolumna, obok niego litery M.K. i znak fabryczny*; 2) dzwon „Maria” z brązu, waga 358 kg, u góry (na czapie?) napis: „Z dobrowolnych ofiar parafian niedźwiedzkich. Staraniem Ks. Stanisława Majerskiego. R.P. 1925”. Na płaszczu przedstawienie Matki Boskiej, po bokach przedstawienia napis: „Królowo Korony Polskiej módl się za nami”	17 IX 1941

1	2	3	4	5	6	7
51	Olkusz	Olkusz	3	1877 1877 1928	1) dzwon „Jan Kanty” z brązu, średnica 128 cm, waga 1200 kg, napis: „Campana haec combusta 1864 de novo conflata cura Vladislai Kuczyński parochii et decani Ilcusensis - - sumptibus parochianorum. Olkusz. Łań Zwoliński. Warszawa 1877”, na płaszczu wizerunek św. Józefa z Dzieciątkiem Jezus; przelany 1877 r. z dzwonu datowanego na rok 1623; 2) dzwon „Andrzej” z brązu, średnica 108 cm, waga 800, na płaszczu przedstawienie św. Andrzeja Apostoła, napis i ludwisarz jw.; 3) dzwon „Maria” (lub „Anioł Pański”) z brązu, średnica 90 cm, waga 400 kg, napis: „Procurata et casu adusta nunc piorum opere fusa Ao.I ZZ3. A.M.D.G. - B.Y.A.N. Andrea Turowski olim A.1623”, poniżej wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej i napis: „Imię Marii noszę, chwałę Panu na świat głoszę, wiernych do modlitwy wzywam, smutnych cieszę, rzewnie kwilę tym, co dążą ku mogile. Cechy i stowarzyszenia rzemieślnicze w Olkuzsu w 1928 r.”	1944
52	Pelczyska	Wiślica	1	?	O wadze 180 kg	1943
53	Piekoszów	Piekoszów	1+1	1876	1) ok. 150 kg wagi, napis: „Jan Kanty MDCCCLXXVI”, wykonany prawdopodobnie w Białogonie; 2) sygnaturka wagi ok. 20 kg, nie wiadomo, czy były jakieś napisy	1942
54	Piotrkowice Stopnickie	Chmielnik	3	1880 1909 1909	Dzwony sprawił ks. F. Liwiński. Na dużym była Matka Boska z otwartym sercem, na drugim św. Franciszek. Trzeci, z 1880 r., ufundował dziedzic Suliszowa, Julian Rokie. Na nim wizerunki Pana Jezusa i Matki Boskiej	1943
55	Poręba Górna	Olkusz	3	1927	1) średnica 105 cm, waga 250 kg, napis: „Dzwony te ufundowane z ofiar parafian parafii Poręba Górna, dek. Olkuskiego Diec. Kieleckiej, kiedy proboszczem był Ks. Augustyn Bińczycki w 1927 r.”; 2) średnica 65 cm, waga 120 kg; 3) średnica 40 cm, waga 17 kg. Dzwony odlano w firmie Braci Felczyńskich w Katuszu	1941
56	Potok	Chmielnik	3	XX w.	Brak bliższych danych (akta parafialne zostały zniszczone w 1944 r.). Zapewne zakupione po I wojnie światowej. Odlane przez firmę Braci Felczyńskich w Przemysłu	1942
57	Raławice	Miechów	2	1935	1) dzwon z brązu o wadze 417 kg, średnica 87 cm, odlany w Przemysłu w fabryce „Ludwik Felczyński	1941

1	2	3	4	5	6	7
					<p>i Spółka", wizerunki św. Tomasza Apostoła, Chrystusa Króla oraz Matki Boskiej Częstochowskiej. Na płaszczu pod odpowiednimi przedstawieniami napisy: „Św. Tomaszu Apostole módl się za nami”, „Króluj nam Chryste”, „Królowo Korony Polskiej módl się za nami”. Nadto napis fundacyjny: „Dzwony te ulano dla Kościoła paraf. w Raclawicach Kościuszkowskich w miejsce zabranych przez Austriaków w czasie wojny światowej 1916 r. za pontyfikatu Ojca św. Piusa XI, Biskupa Kieleckiego Augustyna Łosińskiego, za Prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego, a staraniem miejscowego proboszcza Ks. Tomasza Głowackiego z dobrowolnych składek pobożnych parafian i ofiarnych fundatorów: p. Walerego Sławka, prezesa Rady Ministrów, tutejszego obywatela, Ks. prob. Głowackiego, miejscowego nauczycielstwa, Bractwa Różańcowego, Kasy Stefczyka i Spółdzielni Mleczarskiej Raclawice Kościuszkowskie. R. P. 1935”. Napis z imieniem dzwonu: „Imię moje Tomasz Apostoł / Niech głos mój przenika do serca grzesznika / Żywych wołam, a zmarłych oplakuję, burze rozpędzam”; 2) dzwon z brązu o wadze 210 kg, średnica 70 cm, ww. fabryki, wizerunki św. Józefa, św. Jan Bosko oraz śś. Apostołów Piotra i Pawła. Pod odpowiednimi przedstawieniami napisy: „Św. Józefie opiekuj się nami”, „Św. Janie Bosko módl się za nami”, „Święci Piotrze i Pawle, Patronowie Kościoła raclawickiego módlcie się za nami”. Ponadto napis: „R.P. 1935/ Józef moje imię / Jeżeli głos mój usłyszycie, nie zatwardzajcież serc waszych / Błogosławieństwo i miłosierdzie Boże na wieki wydzwaniać będziemy dla wszystkich, którzy nas ufundowali / Wielbądź duszo moja Pana”. Ornamentyka na dzwonach była w stylu barokowym</p>	
58	Radziemice	Słomnik	2	?	?	?
59	Sędziejowice	Chmielnik	2	1754 1920	<p>1) waga 84 kg, napis: „Fugite Partes Adversae Vicit Leo De Tribu Juda Anno D. 1754. Refusa. M.B. + św. Jan”; 2) waga 81 kg, bez napisu</p>	1941
60	Sędziszów	Sędziszów	2	1920	?	1941
61	Sławków	Olkusz	1	1925	Dzwon „Mikołaj”, średnica 120 cm, waga 970 kg, w górnej części	25 III 1944

1	2	3	4	5	6	7
					plaszcz dwuwierszowy napis o nieustalonej treści, ponadto sygnaturka: „Przelany przez firmę K. Schwabe w Białej 1925”. Na szyi i pierścieniu odsercowym fryz o nieustalonych motywach, a na plaszczu wyobrażenie św. Mikołaja	
62	Sobków	Jędrzejów	3	1931	1) dzwon z brązu o wadze 321,5 kg, figura św. Stanisława bp, poniżej napis: „Święty Stanisław Bp”. Po drugiej stronie napis: „Te trzy dzwony ulano w r. 1931 z dobrowolnych ofiar parafian sobkowskich za staraniem ks. prob. Leona Króla za pontyfikatu Piusa XI, za rządów Biskupa kieleckiego Augustyna Łosińskiego na wieczną chwałę Bogu”. Ozdoby – pasy złote; 2) dzwon z brązu o wadze 156 kg, figura św. Augustyna z podpisem: „Św. Augustyn”, pasy złote; 3) dzwon z brązu o wadze 118 kg, figura św. Leona I z podpisem: „Św. Leon Papież”, pasy złote. Odlane w odlewni K. Schwabe w Białej	1941
63	Solec Zdrój	Pacanów	1	zapewne XX w.	Dzwon z brązu o wadze 600 kg, napis gotycki: „Benedictus”. Przed oddaniem wyryto na nim napis: „Solec Zdrój”	1942
64	Stradów	Skalbmierz	1	1923 lub 1924	Średnica ok. 75 cm, napis: „Bogu na cześć i chwałę, za bytności Księdza Jana Francuza w Stradowie”, fabryka Pustelnik – Warszawa	1941
65	Strzegowa	Pilica	1+1	?	1) dzwon „stary” z materiału mieszanego z brązem, o wadze ok. 300 kg; 2) sygnaturka z materiału mieszanego z brązem, o wadze ok. 20 kg	?
66	Suków	Kielce	2	1938	1) dzwon z brązu o wadze 252 kg, napis: „Czesław – Władysław, parafia Suków, proboszcz ks. Władysław Sufajda”, napis i wizerunek o bliżej nieustalonej treści, odlany w ludwisarni Braci Felczyńskich w Kałuszu; 2) dzwon z brązu o wadze 155 kg, napis „Św. Stanisław – św. Łyzdor, parafia Suków, proboszcz ks. Władysław Sufajda”, napis i wizerunek o bliżej nieustalonej treści, odlewnia dzwonów Braci Felczyńskich w Kałuszu	1941
67	Szczaworyż	Stopnica	1	?	Z inskrypcjami w języku łacińskim. Brak o nim dokumentów w aktach parafii	?
68	Świętomarz	Bodzentyn	1	Ok. 1870	Ok. 1000 kg wagi	1943
69	Tarczek	Bodzentyn	3	1726 1777 1905	1) dzwon z brązu o średnicy 56 cm, napis: „De Tuis donis Domine Tibi offerimus ad maiorem Dei Tuam gloriam honoremque Sancti Aegidii	1942

1	2	3	4	5	6	7
					hanc campanam per indignum me Albertum Kapturski reparatam. Anno 1726, die 27 mai"; 2) dzwon z brązu o średnicy 82 cm, napis: „Sub invocatione Sancti Aegidii ecclesiae Tarczek Titulari Patroni curatus loci dedicat 1777”; 3) dzwon z brązu o średnicy 56 cm, z datą 1905, bez napisu. Łączna waga dzwonów 600 kg	
70	Tarnawa	Sędziszów	3	?	?	?
71	Tuczępy	Stopnica	2+1	?	1) dzwon z brązu o wadze 76,5 kg, z medalionem św. Jana Chrzyciela 2) dzwon z brązu o wadze 57 kg, z medalionem św. Jadwigi 3) sygnaturka z brązu o wadze ok. 10 kg, bez napisu i dekoracji	1940
72	Tumlin	Kielce	3	1701 1937 1937	1) dzwon „Jan” z miedzi, średnica 70 cm, waga 220 kg, napis: „Laudate Dominum in cimbalis benesonantibus 1701 r. Ten dzwon lany z metalu krajowego na Miedzianej Górze”, wizerunek Pana Jezusa na krzyżu; 2) średnica 85 cm, waga 250 kg, napis: „Żywych wołam, umarłych oplakuję, burze uspakajam”, odlany przez firmę „Ludwik Felczyński i Spółka” w Przemysłu; 3) średnica 60 cm, waga 150 kg, odlew w Przemysłu w odlewni „Ludwik Felczyński i Spółka”	1942
73	Ulina Wielka	Miechów	2	?	O łącznej wadze 127 kg	?
74	Uniejów	Miechów	1	?	O wadze 250 kg	?
75	Wiślica	Wiślica	1	1926	O wadze 200 kg	23 X 1941
76	Wodzisław	Sędziszów	2	1934 XIX w.	1) średnica dolna ok. 90 cm, waga 286 kg, z brązu, napis fundacyjny: „Fundacja parafii Wodzisław za bytności ks. proboszcza Antoniego Kalety / Komitet: Marian Nowak / Franciszek Muster / Zygmunt Szymański / Adam Kozłowski / Ludwik Bartkiewicz”, bez ozdób, odlany przez firmę „Ludwik Felczyński i Spółka” w Przemysłu; 2) średnica dolna ok. 120 cm, waga ok. 400, z brązu, odlany na miejscu w Wodzisławiu po roku 1863, napis: „Fundacja hr. Karola Lanckorońskiego z Brzezia”, wyrazy łacińskie nieznane, ozdoby niewiadome	1941
77	Wolica	Skalbmierz	1+1	1814	1) dzwon z brązu o wadze ok. 120 kg, średnica ok. 45 cm, napis: „ John Eygel R. 1814”; 2) sygnaturka z brązu, waga 4,5 kg	1943
78	Wrocimowice	Miechów	3	1928 1928 1929	1) waga dzwonu bez serca 95 kg, wizerunek św. Józefa, napisy: „Ojcowie gospodarze parafii Wrocimowice za staraniem Ks. Prob. Aleksego Kłyńskińskiego. R.P.1928” oraz „Opiekunie Dzieciątka Jezus	29 XI 1941

1	2	3	4	5	6	7
					miej nas w swojej opiece". Wykonany w odlewni Braci Felczyńskich w Przemysłu; 2) waga 50 kg, u góry dzwonu cyfra 32, napis: „Matki gospodynie Par. Wrocimowice R.P. 1928”, nadto „Matko serca Jezusowego tule się do serca Twego”, relief przedstawiający Serce Matki Bożej; 3) waga 38 kg, bez napisów, wizerunek Pan Jezus Pielgrzym	
79	Wzdół	Bodzentyn	4	1715	Waga dzwonu 300 kg	1940
80	Zagnańsk	Kielce	1	XIX w.	O wadze 900 kg	1943
Razem		151 (?) +13				

Uwaga: * J. Wiśniewski podaje jako datę odlewu rok 1661. Por. *idem*, *Dekanat miechowski*, Radom 1917, reprint Kielce 2000, s. 149.

Źródło: ADK, Akta kurialne ogólne. Sprawozdania o dzwonach kościelnych zabranych przez władze niemieckie 1941–1947, sygn. OD-11/4, k. 117–240; *ibidem*, Ankieta w sprawie szkód wojennych w latach 1939–1945, sygn. OD-11/6, k. 3v, 9v, 12 v, 18, 21v, 27, 30v, 33, 39, 42v, 45, 50, 59, 62v, 65, 68, 90, 100, 103, 106, 109v, 115v, 118, 121, 126, 129, 146v, 161, 165v, 168, 175, 178, 181, 184, 186, 189, 192; J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskim*, Mariówka 1930, reprint Kielce 2000, s. 14, 102, 294; *idem*, *Dekanat miechowski*, Radom 1917, reprint Kielce 2000, s. 23, 82, 149; *idem*, *Dekanat iłżecki*, Radom 1909–1911, reprint Kielce 2000, s. 304–305; *idem*, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskiem*, Mariówka 1933, reprint Kielce 2000, s. 248; *idem*, *Dekanat opatowski*, Radom 1908, reprint Kielce 2000, s. 18.

MAŁGORZATA KARKOCHA

Church bells lost during the Second World War from the diocese of Kielce. A contribution to the problem

The aims of the article is to discuss the losses sustained by the Diocese of Kielce in relation to the sacral bells during the Second World War. This issue was not so far discussed in detail in historical literature.

On the basis of available sources (materials stored in the Archive of the Diocese in Kielce) it should be noted, that during the last war the diocese of Kielce lost more than 160 church bells because of the German military requisition and at least a few as a result of the warfare. The highest intensity of the action of confiscation bells by the Nazis were recorded in 1941–1942, after that time it

took place only very occasionally. Among the confiscated bells were 43 antique ones, cast before 1900. The most historical bells, as many as five, lost the Parish of Gnojno. The oldest bell, looted by the Germans from the Church dedicated to the Nativity of the Blessed Virgin Mary in Książ Mały, was cast in 1500.

The most of the bells made before 1900 was the work of unknown artists. Only a few of them bear the signature of the craftsman. Bells funded in the interwar period came mostly from the three Polish foundries, that is factories of Felczyński Brothers in Kalush (Kałusz) and Przemyśl, workshop of Karl Gustav Schwabe in Biała near Bielsko and the „Bells Foundry Francis Lott, Michael Dziarski and Company” („Odlewnia Dzwonów Franciszek Lott, Michał Dziarski i Spółka”), located in Pustelnik near Warsaw.